

Ուստի ցանկալի է՝ Ա.) որ աշակերտները ուրիշ զրքեր չունենան՝ բացի նորացից՝ որք նոցա դաստան մէջ ընդունած են, և Բ.) որ այդ զրքերի պարունակութիւնը լինի միայն բոլոր այն՝ ինչ որ զուտ էական մասն է ուսանելի նիւթի մէջ:

(Շարունակելի)

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳԵՐԲԱՆԱԿԱՆ
ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԱԸ

Ի ԲԵՌԼԻՆ:

(Շարունակելի)

Պ. Զայիարթի դէմ խօսեց Պ. Էնֆեր Բեռլինցին. որ առաջ մանկավարժ էր, յետոյ Աստուածաբան դարձաւ և այժմ Բեռլինի ազատակրօն ընկերութեանց քարոզիչն է: Նորա խօսելու ժամանակ Պ. Նախարարը հեռացաւ դահլիճէն:

Պ. Էնֆեր. — Ժողովիս մէջ խռովութիւն ձգել չըկամիմ, այլ Վարժապետի խօսքերը միտս բերելով՝ կասեմ, — ո՛չ եկի խաղաղութիւն արկանել, այլ սուր, սուր արգար գործի համար: Պատուելի նախորդիս մտքերը չեմ կրնար ես ընդունել: Արտաքին մի իրողութեամբ արդէն մէք հակառակ եմք միմեանց. նա առաջ Աստուածաբան էր և այժմ՝ մանկավարժ դարձաւ, իսկ ես մանկավարժ էի առաջ և այժմ՝ Աստուածաբանութեան ձեռնարկի — կեանքը ստիպեց զիս այդ անելու: 1849 թուականէն մինչև 1856 թ. վեց տարի վարժապետ էի ես ստորնակարգ մի դպրոցի մէջ, բայց Պրուսիական և եռլըթթիւններու (*) տակ պաշտօն վարելու ախորժակս մերջապէս հատաւ: Եւ իմացայ, թէ ի՛նչ դառն լուծ գրուած է վարժապետի վրայ . . . (անհամբերութեամբ): Պարոնայք և ընկերք

իմ, ես ունիմ իրաւունք այդ ասելու — (Էնֆեր. — Ես ինչեւն, առաջինս ու թուովն եր. Նախարարը զանիւն հարկանէ):

Նախարար. — Պարոնայք իմ, նախ և առաջ կը խնդրեմ հանդատութիւն պահպանել, ինչպէս որ ժողովին մէջ միշտ սովորութիւն եղած էր. և ապա կը խնդրեմ յարգելի Ատենախօսէն, որ նա իր հակաբաններու դէմ աւելի մեղմիւ խօսի:

Էնֆեր. — Առանց հակառակութեան ճշմարիտ կեանք չըկայ: Մեծարգոյ նախորդս ասաց, թէ մէք միտք չունինք եկեղեցական գործերու մէջ խառնուելու, այլ միայն մանկավարժութիւն կը ցանկամք ուսանել: Իսկ ես կասեմ — մանկավարժութիւնը նիւթապէս և բարոյապէս այնպէս սերտ կապուած է եկեղեցւոյ հետ, որ մէք կարող չենք մեր աչքերը փակել և չըտեսնանել, թէ ի՛նչ կանէ եկեղեցին, ի՛նչ կրպտաաճի նորա մէջ և ի՛նչ զիրք կրքունէ մեզ դէմ: Ի զուր է կարծել, որ մէք վտանգէն զերծուած կրկնինք, եթէ ջայլամ թռչնոյ նման դուրսնեմք աւազի մէջ խռնեք ու մտածենք, որ եթէ մէք վտանգը չենք տեսներ, ուրեմն իրօք ապահովինք: Մեք գումարուած ենք այս տեղ Գերմանացւոց մանկավարժից մտքերը ազատ հռչակելու և այդ պատճառով իմ վճռիս վրայ ես հառտատ կըմնամ:

Ինձմէն առաջ Պ. ատենախօսը մի հարց արաւ, թէ ի՛նչ կը ցանկայ Գերմանական մանկավարժութիւնը, և պատասխանեց. — Կրթումն մարդկային ընդունակութեանց աստուածատուր որոշմանը յարմար: Այդ բանին ես ևս համաձայն եմ, միայն կը ցանկայի, որ ասուէր — Բնատուր մարդկային որոշմանը յարմար (ընդդէմէն և համաձայնէն): Նա կրկնեց նոյնպէս — (անհամբերութեամբ):

Նախարար. — Եւ կրկնեցիք, որ զուր թող տաք յարգելի ատենախօսին իւր 10 րոպէն ազատ գործադրելու:

Ատենախօսը շարունակելով — Նա ասաց նոյնպէս, որ մէք չըկամինք վիճարանել դաւանական դպրոցի և դպրոցի ու եկեղեցւոյ բաժանման վերայ, որովհետեւ դժբա արդէն վճռած՝ խնդիրներ են: Վայ մեզ, ընկերք իմ եթէ մէք այդ կարծիքն իրօք ընդունինք Ամբիտինս վրայ խօսք եղաւ Պրուսիոյ ու Գերմանական մանկավարժութեան

(*) Այդպէս կը կոչուին Պրուսիոյ դպրոցական օրէնքները, որք իրենց յետադէմ ուղղութեամբ ներկայ ժամանակիս ոգւոյն այլ եւս չի համապատասխանելով, արդէն փոխուելու վրայ են: 1848 թուականէն յետոյ Օոթոնիս հոգեւորականներն ու Ռէակսիսներ կառավարութիւնը կամեցած էին այդ օրէնքներով աղղային վարժարանը ո՛րքան կարելի է, ճընշել:

մասին — կարևոր խնդիր, Բայց մեծարգոյ ատենա-
խօսք Պրուսիոյ մանկավարժական պատմութիւնը
հիշելու մինչև Ֆրիդրիխս — Վիլհելմ Գ. Թագաւորի
մահը նկարագրեց (հիշատակէն)։ Միմէ հարկ չէր
շիշել, թէ ինչեր կրեցինք մեր այն ժամանակէն
սկսեալ, թէ ի՞նչ անհաշտ զիրք առաւ Պրուս-
սիան դէպի մեր մանկավարժութիւնը։ Այս մի իրո-
ղութիւն է, այս մեր ամենքս ցաւով կը զգանք,
թէ և չուզէնք արտասանել, որ Պրուսսիան՝ Այս-
հօրն Մինիստրի օրերով Գերմանական մանկա-
վարժութեանը հրաժարիմք խաւաց (բռնէ)։ Մի
իրողութիւն է, որ Ռատմեր Մինստրի ժամանակ
գլխովի վրայ շղթաներ դրաւ (հիշատակէն)։
Ուրախալի մի երեւոյթ է նաև, որ մեր կառավա-
րութիւնը արդէն սկսած է խորշիլ այդ կորստա-
բեր ճանապարհէն (բռնէ) և դորա կենդանի
վիայն աւասիկ մեր ժողովն է։ Ուրեմն շնորհակալ
լինինք ի սրտէ այն ազնիւ մարդիկներէն, որք այդ
բարի փոփոխմանը ձեռնառու եղան։

Աժմ քանի մի խօսք Գերմանական մանկա-
վարժութեան մասին։ Մի անգամ ես զատապար-
տուեցայ տէրութեան կողմէն, որովհետեւ կասէի,
թէ մեր դատարարակութիւնը տան, դպրոցի ու
նկեղեցւոյ մէջ ետեւութեան (էգօիզմ) սկիզբ կ'առ-
նէ և առ ետեւութիւն կրդիմէ։ Ինձ կը թուէր, թէ
մեզմ խօսած էի. այժմ՝ կ'աւելցնեմ, որ դա վայ-
րաքարշ, նուաստ ետեւութիւն է։ Այս և ազնիւ
ետեւութիւն, բայց իմ ակնարկածս այդ տեսակէն
չէ. նա նուաստ է, ըստ որում մեր կենսական
նպատակը յաւիտեան կը դնէ և ոչ յայտնի մեր
կենաց (խաւաքող ընդհանրած, սոսկաւոր, բռ-
նէն)։ Աւտուցիւք, որք հանապազ երկնքի
սւ զգոնաց վերայ կ'ակնարկեն մանուկներու առ-
ջեւ, մանկավարժական սկզբունքները՝ կ'ուրանան,
նոցա դէմ ուխտադրուծ կը հանգիստանան (դա-
ճութեան ու բռնէն, ազնիւ, զանգը դաճեալ էր
հնէ)։

Նախագիտ. — Մեծապատիւ պարոնայք, վերջո-
սին կրկնդրեմ, որ դուք Ձեր հաւանութիւնն ու
տհաճութիւնը քիչ մը զսպէք և կատարեալ ա-
զատութիւն շնորհէք պարոն ատենախօսին։

Շեփեր. — Իմ ասածս դուք կարող էիք առ-
ջինչ զնել, եթէ նոյն սկզբունքներն արդէն կեր-

պարանք, արիւն ու մարմին ստացած չըլլենէին ա-
զատեցիք ընկերութեանց մէջ, որք նոր ապագայ
շնորհելու են Գերմանական դպրոցին (սոսկաւոր
ու բռնէն)։

Պ. Շեփերէն ջոկ ուրիշ անձինք ևս խօսեցին
վասն և հակառակ նմին Զայեարթի, որնոր կրկին
ամպիոն ելնելով յետագայ վեջարանութիւնն ա-
րաւ։

Զայեարթ. — Ինձմէն կողք խօսող յարդելի
պարոններէն առաջինը նկատեց, որ ես Պրուսիոյ
մանկավարժական գործունէութեան նկարագիրը
թերաւ թողուցի. այդ իրաւ է։ Յետոյ նա ասաց,
—, Ոչ Աստուածադիր որոշման, այլ բնագիր ու-
րոշման՝ յարմար, Գէհէ, պարոնայք, ես թող
կրտամ, որ ամէն մարդ ըստ իւր ֆանտիկ
դատնայ*)։ Նա աւելցուց ևս, որ Գերմանական
մանկավարժութիւնը այս կեանքիս սահմանէն վեր
ու դուրս չի երթար։ Պարոնայք իմ, եթէ Գեր-
մանական մանկավարժութիւնը Պետալոցցիէն
սկիզբ կ'առնէ, ուրեմն մեծարգոյ ընդդիմարանս թող
Պետալոցցու գրուածքը հետադուռէ ու կարդա, որ
Աստուծոյ մանկուներ անմահ են և մեր մարմնոյ
վախճանը դեռ մեր կեանքի վախճանը չէ, և
թէ այս երկրաւոր կեանքիս հետ մեր դոյութիւնն ևս
կը վերջանայ, ուրեմն յաւիտեանական նպատակ,
բարձրագոյն կատարելութիւն չըկայ. ուտենք ու
խմենք ուրեմն, զի վաղը մեռնելու ենք։ Քաւ
լիցի, այդպիսի մօքեր չունէր մեր մանկավարժու-
թեան հայրը, Պետալոցցի՝ ն (ձեռնագրէն)։

Այժմ հանդիսականք սկսան ունկն դնել նաև
նախագահ Թէոդոր Հոֆֆմանի պատուական ճա-
ռին, որ ընտրած էր այս բնաբան. «Գիտութիւնը
ու նորա վարդապետելն ազատ է»*)։ Պարզ ու
որոշ՝ առանց ունայն պերճարանութեան մեկնեց
նա, թէ ի՞նչ պահանջմունք ունի ազգի մանկա-
վարժական դիտութիւնը։ Մանկավարժութիւնը
պէտք չէ օտար զօրութիւններէն կախումն ունենայ
պէտք է որ նա ինքնուրոյն՝ միայն փորձուած ման-

(*) Այդ Ֆրիդրիխս մեծի խօսքերն են։ Փ. Վ.

(**) Հին Գերմանական, բուն աղղային որոշումն
է, որ պէսպէս օրինադրերու մէջ եւս ընդունուած
է, Թէ եւ երբեմն անգործադրելի մնալով։ Փ. Վ.

կախարհներու ձեռքով կարգադրուի և առաջնորդուի Ո՛չ աստուածաբանը ունի իրաւունք անգաւնայի վճիռ հաստանելու դպրոցական գործերու մէջ, ո՛չ լեզուագէտը, բանագէտը, բժիշկը ու տէրութեան անձը իր միակողմանի հայեացքով: Ո՛չ մի քաղաքական կամ կրօնական դաս կարող չէ իշխելու նորա վերայ: միայն մանկավարժը, միայն նա, որ զաստիարակել զիտէ, կարող է տնօրէն լինել դպրոցի մէջ: Մանկավարժներուն պէտք է ազատ զարգացման իրաւունք տալ: վարժապետը կարող չէ չափէ դուրս բան սովորել: բայց ոչ թէ ազատ զարգացման իրաւունք, այլ և իրենց ուսածը օրինակներուն հաղորդելու կատարեալ ազատութիւն ևս պէտք է տալ մանկավարժներուն: Ով որ համարձակի պատուիրել վարժապետին, թէ՛ մինչև այս աստիճան միայն կարող ես հասնել դպրոցաց մէջ, տղետ է: Որքան ևս արժուն և ժրջան լինի վարժարանի վարչութիւնը, այնուամենայնիւ հարկ է, որ նորա ներքին բարեկարգութեան և յառաջդիմութեան համար հրապարակութիւնը (չ առ-բնիւ-րէ) անդադար հսկէ նորա վրայ, և հանապաղ զրդում և զարկ տայ նորան: Սակայն Պ. Հոֆֆմանը թող ինքը խօսի:

Հ. Գ. Գ. — Բարձրապատիւ ժողով. այս օրուայ ճառիս համար ընտրած խնդիրս շատերուն զուցէ աւելորդ երևի, թէ գիտութիւնն և նորա վարդապետութիւնը ազատ է շատերու կարծիքով միանգամայն ճշմարիտ է: մարդկային միտքը կարելի չէ բռնարարել, և ուրեմն նորա ազատութեան վրայ զուցեք միայն զուր ջանք է: Այնու ամենայնիւ ես հաւատի եմ, որ այդ ճշմարտութեան վրայ հիմնուած քանի մի հակիրճ ծանօթութիւններ այս ժողովին անպատեհ չեն համարուիլ և գուցէ իրենց գործադրութիւնը վարժատան մէջ կը զրտնեն: Արդ՝ կըրող են զիս հարցնել, թէ մանկավարժութիւնն արդեօք գիտութիւնն է: Ե՛հ, մեծարդոյ պարոնայք, այդ մասին լաւ է ոչինչ չըխօսիք: ով որ չի հաւատալ, որ մանկավարժութիւնը գիտութիւնն է, թո՛ղ հակառակը ապացուցանէ: Իսկ ինձ և ընդհանրապէս բոլոր վարժապետաց համար, որոց կեանքի խորհուրդը մանկունք վարժել է, նա գիտութիւնն է, փութացան աշխատանքով ուսանելի ծանրակշիւ գիտութիւն:

որոյ վախճանական նպատակը ընդհանուրի բարօրութիւնն է ու նորա յառաջդիմութիւնը: Աւարդ՝ եթէ կը համարձակիմ զիտեան ակումբիդ առջև մի խօսք ասել մեր ուսման ազատութեան մասին, գորանով չոկամիմ հաստատել, որ դպրոցի ու դպրոցական կեանքի մէջ առհասարակ կարգ ու կանոն լինելու չէ: Իմ պահանջմունքս բնաւ չի նշանակեր, որ տէրութեան վարժարաններն առանց վերատեսչութեան, միայն լոկ քմահաճ բերմունքներուն զոհ պիտի լինին, ու մանկավարժութեան ազատութիւնը քարոզելով ո՛չ այլ ինչ ունիմ ՚ի մտի, եթէ ոչ նորա անարգել զարգացումը յատկապէս ժամանակիս պիտոյքներուն յարմար:

Հին ժամանակուայ կանոններէն շատերը մանկավարժութեան վերաբերմամբ մեր օրերուն այլ ևս համապատշաճ չեն, և ես հաւատի եմ, որ մեր արդի ուսումնական հետադատութեանց արդասիւն ևս անխեղ ու կատարեալ օրէնք չեն կրնար համարուիլ ամեն ժամանակներու համար: Ասելով՝ թէ մանկավարժութիւնը ինքնորոյն՝ ազատ պիտի ընթանայ, իմ միտքս միայն այն է, որ և օտար գորութիւններէ չի՛ պէտք է կախում ունենայ, և որ նա արապէս չի՛ պէտք է առաջնորդուի, եթէ ոչ իրմէն միայն յառաջացեալ օրէնքներով:

Այս տեղ կը հանդիպիմ այն խնդրոյն, որն որ արդէն այսօր ժողովիս մէջ բարձրանալուն համար զայն ոչ թէ քննել, այլ միայն յիշատակել կըցանկայի, այսինքն՝ դպրոցական հանգամանքներու կարգաւորելն ու մասնաւոր վարժարաններն հիմնելու իրաւունքը պէտք չէ աստուածաբաններուն յանձնել, եթէ նոքա ընդ նմին փորձուած մանկավարժներ չորինին: Իմ կարծիքով, պարոնայք, լեզուագէտներն ևս իրաւունք չունին օրէնսդիր հանդիսանալ մանկավարժական սահմանի մէջ (Ժ-հ-հ-հ-հ-հ-հ-հ-հ): Շարունակելով խօսքս՝ ես կը պնդեմ, թէ և ունկնդիրներուս առջև վէճ պայթակղութեան ղեկու երկիւղիւ, որ բնագէտներն ևս ինքնակոչ իշխան են ազգային վարժարանի վերայ, ես այն մտքի տէր եմ՝ նա և, — կըսեմ այս ոչ թէ բռավօ լսելու ակնկալութեամբ, այլ ձեր համակրութիւնը զրաւելու մարդով, — որ ազգային վարժարանը ոչ մի քաղաքական կուսակցութեան

չի պատկանիր, ո՛չ ժողովրդապետականներուն, ո՛չ ազնուապետականներուն, մինչև անգամ և ո՛չ ազատասէրներուն (անտի-թէ-ն), այլ ազգային վարժարանը կրպականի ամբողջ ազգին։

Այս ուրեմն դպրոցի կառավարութիւնը որի՞ն պէտք է յանձնել։ Մեծապատիւ Պարոնայք, մանկավարժներուն պէտք է յանձնել, ուր և լինէին նոքա, թէ աստուածաբանք, թէ լեզուապէտք, թէ քնադէտք, թէ ժողովրդապետականք, թէ տղանուականք և թէ այլ ինչ կարգի մարդիկ, միայն թէ նոքա ընդ նմին և անտի-թէ-ն, միայն թէ հասկանալին՝ թէ ի՞նչպէս պէտք է դեռ ահա մատաղ մի համակէ կատարեալ մարդ դաստիարակել։ Սոքա՛ թող լինին մեր ազգային դպրոցի կառավարիչք։

Ասածներէս, համառօտ խօսելով, կը հետեւի արդ, որ վարժապետներուն բնաւ չի պէտք է արդելու իրենց գիտութիւնն ուսումնասիրելու, միտքս պարզելու համար՝ կուղիմ՝ ասել ձեզ, որ ես միտնդամայն հակառակ եմ այն պարոններուն, որք կ'երկնչին, չըլինի՞ թէ վարժապետները չափէ դուրս բան օգտընեն, և կը կարծեն՝ թէ սեմինարիսէ լու մէջ ծառերու գորշը պէտք է վերէն հարթ հաւասար խուզել։ Բարձրադատիւ Պարոնայք, եթէ մեր պարտիզպան ևս լինէինք, ծառերու գորշը չ'երէն հատանելով, որպէս զի նոքա յերկինս չի բարձրանալ, մեր բնաւ չէինք օգներ մեզ, դորանով միայն կը վնասէինք ծառերուն, վարդհոյն և ջուրը, այդ է գլխաւոր բանը։ Բարի պարտիզպանի փոյթն է հողը, ծառի հիմքը, որ և զիտէ այն մշակել։ Այդ ասել է, թէ բանի դօրութիւնը վարժապետաց սկզբնական կրթութեան մէջ է։ մինչև որ նոքա զեռ սեմինար մտած չեն։ Քանի որ աշխարհս կայ, զեռ ոչ մէկ մարդ չափէ դուրս բան ուսած չէ, և ոչ մէկ վարժապետ չափէ դուրս շատ ուսանել կրնալու է։ Ամբարհաւած մեծամտութիւնը՝ ճշմարիտ գիտութեան արդիւնք չէր երբէք և չէ, այլ այդ մի յատկութիւն է տեսակ մի մարդոց, որոց գիտութիւնը քայքայուն կտորներէ միայն բաղկացած է, որք ստիպուած են դասադրէի պղծէն ամուր բռնել (անտի-թէ-ն), որք այդ պատճառով բառգիրքը միշտ առ ձեռն ունին և ան բանով ինքնաշարժ կը պարծին, ինչ որ վերջին

իսկ ուսպէին կարգացած են։ Եթէ կամիր, որ զիտութիւնն և նորա ուսումը աղատութեան հասնին, թող տուէք մեզ մեր մտադրութիւնը՝ յախ և առած Սեմինարներու վրայ ուղղել, զնոսա վերանորոգել, և այնպէս ընդարձակել, որ նոցա մէջէն ոչ թէ մէկ առանձին սպասարկութեան համար մէքենարար կրթուած, այլ մանկավարժական գիտութեամբ մկրտուած, այդ գիտութեան ոգւով վառուած մարդիկ դուրս ելնեն։ Յետհետե կեանք կառնուն մեր վարժարանները գիւղերու և քաղաքներու մէջ։

Երկրորդ ասելիքս այս է, որ չէ՛ թէ միայն գիտութիւնը հետազօտելու, այլ և նորա արդիւնքն ուրիշներուն հաղորդելու աղատութիւնն ևս սրուած պիտի լինի վարժապետին։ Մանկավարժական գիտութեան խրատները ու դասերը՝ նա պարտաւոր է անշուշտ մտցնել ազգի մէջ։ Գիտութեան ճշմարտութիւնքը՝ զնոսա գիտողներու կամ ուսումնասիրողներու սեփականութիւնքը չեն, վերջինքս պարտ են այդ բացործակ հրատարակել ՚ի լուր ամենեցուն, որպէս զի ազգն իմաստանայու զարգանայ։ Իսկ մեր՝ վարժապետներուս՝ կոչումն է, ամենալաւն ու բարին, որ մեր ինքներս ուսած ենք, պատուաւատել մեր աշակերտներու մտքին ու սրտին։ Եւ այն պարոնները, որք կը սիրեն հրամայական քարոզներ կարգալ վարժապետի գլխին՝ սահմանելով առջևէ, թէ այդ մինչև այս ինչ կէտը կարող ես գնալ վարժարանիդ մէջ՝ և ո՛չ հեռու,՝ բնաւ չեն հասկանար, թէ ի՞նչ է դաստիարակութիւնը և ի՞նչ է ուսումնասիրութիւնը։ Այլ որ երկար ժամանակ վարժապետի պաշտօն վարած է, ուշադրութիւն չի դարձներ այդ տեսակ պատուէրներու վերայ։ Մէկ ժամանակ, երբ որ ուրիշներուն դժուար էր յետադայ խօսքերն արդասանելու, ես համարձակեցայ կոչել հրապարակաւ՝ « թո՛ղ ուղիսիայի լրտեսը աջ կողմն կանգնէ, և կողակը ձախ կողմն, այնու ամենայնիւ նոքա չեն կարող արգելու ինձ յայտնելու մանուկներուս՝ ի՞նչ որ իմ համոզմամբ օրտաւէտ ու բարի գտնեմ՝ նոցա համար չընայելով բռնակալութեան արբանեակներուն, ես կը տպաւորեմ իմ գիտցածս մանուկներուս մոքի ու սրտի մէջ »։ Եթէ մենք այժմ՝ այսպիսի հզօր, կենդանացողիչ ոգի կը տեսնենք տիրապետած մեր

փառահեղ մեծ հայրենեաց վրայ, ի՞նչ բանի նշան է այդ, եթէ ոչ նորա, որ մեր յառաջադիմութիւնն ոչ որ կաշկանդել կարող չէ (Բռնակէ)։ և ես յոյս ունիմ, որ եթէ մենք ամենայն տարի մեր Գերմանական հայրենեաց հիւսիսային ու հարաւայն կողմերը պայտէս միասին գումարուելու շարունակենք, մարդիկ վերջապէս կը տեսնեն, որ բարի է վարժատան հետ դաշն կապելը՝ ու վարժապետներու հետ ձեռք ձեռքի տուած միասիրտ յառաջ գնալը։ Մէկ մեծ մարդ, որոյ նման ոչ որ յարգուած չէ Գերմանիոյ մէջ (Հումբոլդթ), մի անգամ ասաց, որ իշխաններու գործունէութիւնը վերէն, և ազդի կրթութեան համար տրուած հոգատարութիւնը վարէն ժամ առ ժամ մէկ մէկու կը մօտենան ու միանալու վրայ են։ Եւ այդ իրաւ պղպէս է։ Ուստի ոչ մէկ ռիգուլաթիւ իրաւունք չունի պատուիրել մեզ, թէ այս ինչ կարող ես և այն ինչ կարող չես։ Գու ուսուցանել, այլ մեր որպէս մանկավարժք՝ ամենանուրբ խորհրդով մեր աշակերտաց օգուտը կրկար ու ծանր քննելէն յետոյ, ինչ որ նոցա ընդունակութեանը յարմար գտնենք, կը տանք նոցա՝ և աշխարհիս վրայ չ'կայ մի դորութիւն, որ խափանէր մեզ իսկապէս այդ տալու։ Սահմաններն մեք գիտենք յարգել, սակայն այն տեսակ սահմաններ միայն, որք դրուած են մանկավարժական գիտութեան աղղմամբ։

Ուրեմն թող զան պարտններն իրենց բնադիտական Տրիսթիֆաներով (վարկածներով) մարդկային ազդի ծագման վրայ և քարոզեն, թէ ի՞նչպէս պէտք է դմարդիկ յատիճանէ յատիճան լարձրացնել։ Թող զան օւթոգոթոսներն իրենց մաշեալ հին կարծիքներով և ասեն, թէ մանկուք ի ընէ ապականուած էակներ են, և թէ անհնարին է դէպի բարին վերածել նորանց։ Թող զան և այն պարտնները, որ մինչև այս օրս դեռ երկխոյզածութեամբ կը փայտայեն իրենց կարծիքը, իրր թէ մի ազդ ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ լոկ պատուանդան կամ աստիճան մի տեսակ իշխաններու կամ դասերու ոտից համար։ Թող զան և միւսներն և կանչեն, մարդս միայն մի մեքենայ է, գործիք, ամբողջութեան լոկ մասն ու կամ հասարակութեան կտոր, այլ ոչ անձնաւորութիւն, թող զան, մենք նոցա չենք հաւատարմ։ Նոցա խօսքերը սուտ ե՛ն։

Մեզ համար խորքանշխար մանուկ ինքն ըստ ինքեան նպատակ է, մեր գործն է միայն մօտեցնել նորան յԱստուծոյ և կամ ՚ի բնութիւնէ նմին սահմանուած վախճանին։ Ուրեմն ես կարող եմ կողափակել, որ մեր ուսումնարանական գործունէութիւնով սահմանի մէջ պէտք չեն այսուհետեւ այն հրամանները, որք մինչև այժմ դրուած էին մեզ, մանաւանդ այնպիսի մարդոց կողմէն, որք ինքեանք ևս չեն կարող իրենց հրամանը կատարել, և չեն կարող — ամենայն համեստութեամբ խօսելով — այնպէս լաւ կատարել, ինչպէս որ մենք։

Խօսքս դասատուութեան ոճի, կամ եղանակի, մեթոդի վրայ է, այդ մէր ասպարեզն է, մեր գործն է։ Թէ որպէս պէտք է աւանդեմ ես աշակերտիս որ և իցէ խմատուն մարդոյ մտքերը, այդ ոչ որ չունի իրաւունք յառաջ ինձ հրամայելու՝ առանց ինձ անարգելու։ Ով որ չը կամի մանկավարժ ճանաչել զիս, նա միայն կը տայ ինձ այդպիսի հրաման։ Իսկ ով որ զիս կը ճանաչէ, գործը լիովին ինձ կը յանձնէ, կամիմ ասել — վարժապետին։ Տարօրինակ ու մեր յաջորդներուն մի զարմանալի երեւոյթ կարող է թուել, որ մեզ՝ մեր գործի հաւմար ոչ թէ օրէնքներ ու կանոններ կը սահմանեն, որք գուցէ սահմանողներու կողմը համոզմամբ բարի հետեանք կարող են ունենալ, այլ նա և գործիքներ կ'ուզեն դնել մեր ձեռքը՝ և ասել, թէ ահաւասիկ այս հիփոնով և այս ինչ ասեղով պէտք է որ բանիս, և կամ որ նոյն է, այս ինչ պատուերի մէջ յիշուած գրքով, ընթերցարանով ու քրիստոնէականով։ Եթէ կ'ուզեն, որ ես սրտի մըտք ու յաջողակ դաս տամ, ապա ուրեմն հարկ է որ դասատուութեան միջոցները ես ինքս ընտրեմ։ Ով որ զառաջին կը պատուիրէ ինձ զնոսա, կը կարծէ թէ ես բան չը հասկանամ։ Բայց եթէ ես բան չի հասկանամ, պէտք չէր՝ որ նա ինձ պաշտօն տայ։ Իսկ եթէ տուած է, ուրեմն ի՞նքը բանի էութիւնը ըմբռնած չէ և իր պարտքը կատարած չէ։ Խօսքիս Ռիգուլաթիւի դէմ չմէ (չէ՞քաւ և հասանալի)։ Պարտնայք, ես մի տեսակ յարգանք ունիմ ռիգուլաթիւներու համար, իմ կարծիքով նոքա համոզման արդասիք են և իրրեւ այդպիսիք՝ պատուոյ արժանիք։ Նոցա մէջ ևս

Ճշմարտութեան ու բարւոյ նշոյններ կան։ Սակայն և այնպէս, ես չեմ կրնար նոքօք գործ կատարել։ այլ ով որ ղեկավարութիւն համոզմունքն ունի, զուցէ զնոսա յարմար գործիք տեսնէ։ իսկ ինձ համար ոչևոր կեանքի, ճշմարտութեան սահմանի մէջ ամենևին ղեկավարութիւն չը կայ։ և ո՛վ որ կը յանդիմանի ճշմարտութիւն որոնելու ու քարոզելու համար Ռիչուլարժիֆներ հանդէս հանել, չէ՛նա՛յի ճշմարտութեան, այլ հակառակ ճշմարտութեան։

Թերևս գուցէ հարցնէք՝ "Սիրելի՛ ընկեր, եթէ ամենևին ղեկավարութիւն չը լինի, ինչո՞վ առաջնորդուինք, շատ բաներ կան, որոց մէջ մեզ խրատ հարկաւոր է, ուրեմն բարի ուղեցոյց մի պէտք չէ արհամարհել"։

Ես ևս չեմ արհամարհեր իմ սովորութիւնն է, որ եթէ բանիրուն ու խելացի մի մարդ իմ դէմ ելէ, ամենայն մտադրութեամբ լսել նորա խօսքերը, և եթէ նորա մտքը բարի է, զնոսա ՚ի բոլոր սրտէ ընդունել։ Բայց ես գիտեմ և ուրիշ մի հնար, որով կարելի էր զճշմարտութիւն՝ որպէս և ժողովրդական, նոյնպէս դպրոցական կեանքի մէջ յաղթանակի հասցնել, ու վերջապէս միայն ճշմարտին ու բարւոյն ընդհանրական տիրապետութիւն շնորհել։ Այդ մէկ հնար է, որ բնաղբամ չի ուղեր, բնա հոգս չի պահանջեր, որ ո՛չ այլ ինչ է, եթէ ոչ խրաբանչիւր մարդոյ սրտազան պարտքը—իր արարքն ու գործերը այնպէս կարգաւորել, որ ոչ մէկ մարդոյ առջև տեղեր չունենայ կարմնելու կամ ամաչելու, մէկ խօսքով, գլխօրցի բարւոքումը տրուած է տարածւոյման հրապարակութեան մէջ (փիւրլիդիթէ)։

Երբոր խրաբանչիւր մարդոյ աչք դպրոցի վրայ ուղղուած լինի, երբոր ամեն մէկ վարժապետ ո՛չ թէ միայն իր խղճի ու Լստուծոյ աչաց առջև, այլ մարդկային աչաց առջև գործ կատարէ, երբ որ ամեն մէկ մարդ՝ ամենայն բոպէ կրնայ ներս մտնել ու վարժապետի արածը տեսնել, այն ժամանակ վարժարանը երբէք չը տեսնուած բարձրութեանը կը հասնի։ Այդ հրապարակութիւնը մեր դեռ չուտով չենք ստանար, ուրեմն՝ յարգելի պարոնայք և տիկնայք, աշխատեցէ՛ք ամենայն զօրութեամբ՝ որ վարժարանի հանգամանքները չուտով ընդհանուր հասարակային գործ դառնան, տէրութեան և

ազգի առաջին գործը դառնան։ զարթուցէ՛ք հայրերու ու մայրերու փոյթն ու սէրը վարժատան համար, որպէս զի նոքա առանց բացառութեան ամենքը միասին խնամքաշէն նորա վրայ։ Այնուհետև ղեկավարութիւններու համար գործածուած թուղթը մէկուսի կը դրուի, վարժարանը կը ծաղկի և կը դառնայ ճշմարիտ ուսումնարան, հաստատուն հիմք մեր աղջային օգտին և փառացի։ Տացէ՛ Տէր, որ մեր արժանանանք այդ երջանիկ օրի տեսութեանը, որոյ շատ մտնենալուն՝ մանաւանդ նոքա աւելի պիտի տեսնան, որք մինչև այժմ՝ թէ ձախ ու թէ՛ յաջ կողմէն դիզուած անասելի արդելքներու տակ, երկար տարիներ արիւթեամբ վաստակած են։ Արեւմն միաբան հաստատուն մնանք այս վճախ վրայ, որ գպրոցը հասարակային կեանքի վեհազոյն և սրբազնագոյն գործն է, և որ մեր դաւակները նորամով միայն կարող են երջանիկ մարդ դառնալ։

Մեծապատիւ պարոնայք, աւասիկ ես գրեթէ վերջացուցի ի՛նչ որ մեր աղջային օրէնքի հին որոշման նկատմամբ ասել կը ցանկայի։ սակայն ես չէի կամենար, որ մեր բաժնուէինք մեկզմէկէ՛ մի քանի փոխադարձական կարծիքներ չի յայտնուած։ ուստի թող առէ՛ք ինձ՝ աղաչեմ, առաջարկել 2եղ յետագայ թէղաները (գրութիւնքը), և լսել 2եր որոշումը՝ նոցա մասին։ Այդ թէղաները յառաջացած են նոյն իսկ մտքերէն, որ ես շնորհ ունեցայ յայտնել 2եղ, և են

1) Մինչև այժմ շատ սեմինարներու մէջ վարժապետական կրթութեան վրայ դրուած ճշմունքը ՚ի բաց մերժելի է։

Ես ՚ի մտի ունիմ՝ այս տեղ այն կապանքը, որք դրուած են՝ մանաւանդ մանկավարժական գիտութեան վրայ (պետագոյն)։ Սեմինարներու անունն է վարժապետաց ուսումնարան։ բայց տեսէ՛ք, այն իսկ գիտութիւնը, որով մարդս վարժապետ կը կրթուի, այսինքն մանկավարժութիւնը, ըստ մեծի մասին արտաքսուած է նոցա մէջէն։ շատ սեմինարներէն դուրս ձգուած են նոյնպէս գիտութեան և այն ճիւղերը, որք մանկավարժութեան բուն հիմունքն են, օրինակի համար, հոգեբանութիւնը։ Այդ պատճառ կը տայ ինձ խնդրելու 2եղմէն, որ գուցէ ձայնակցի՛ք իմ թէղային։

Այդ 2եր մտադրութիւնը յատկապէս մանկավարժութեան վրայ դարձնելով, շնորհ տնիմ առաջարկել 2եղ, որ

2) Դասատուական ոճի (մեթոդի) և դասադրքերու ընտրութիւնը վարժապետներուն պէտք է յաճնել. դպրոցներու միօրինակութիւնը այդ կողմանէ նոյնպէս մերժելի է: Մեզ ամենքիս յայտնի է՝ պարոններ, թէ որ և է վատ գրքի տեղ՝ շատ անգամ վերէն ուղեցած են մէկ ուրիշը, աւելի լաւը մոցնել վարժարանի մէջ: Աւելի նշանակուած գրքի վրայ քննութիւն անել չը կամիմ. բայց և այնպէս՝ թէ և իմանալի, որ նա շատ պատուական գիրք է, եւ չէի կամենար նորա ներածուելը բովանդակ երկրի կամ նահանգի մէջ: Աւատ գիրքը կարող է երկար դիմանալ, եթէ հասարակութիւնը հսկէ դպրոցի վրայ. և փոքր ինչ լաւ գիրքը կարող է գեղեցիկ սպաս մատուցանել, եթէ վարժապետն ինքը բանիմաց մարդ լինի: Իսկ եթէ վարժապետն անպիտան է, ամենալաւ գիրքն ևս կը մնայ անպիտան:

Դպրոցական օրէնսդրութիւնը պէտք է որ վարժարանի գործունէութեան փոքրագոյն չափը (միւնիմում) միայն սահմանէ, ասելով, թէ վարժապետը պարտաւոր է քիչ այս ինչ և այն ինչ կատարել. որովհետեւ տէրութիւնն ու ազգը պէս պէս պահանջմունքներ ունին, և վարժարանը պարտաւոր է նոցա համապատասխանել: Աւելի վերէն հաստատուած մի կարգ ու կանոն հարկաւոր է. սակայն, ինչպէս առաջ ևս ասացի, թող վարժարանը վերջապէս ազատ լինի տալու աշակերտին այնքան, ինչքան որ կարող է տալ: Վարժարանի գործունէութեան մեծագոյն չափը (մաքսիմում) առաջուց սահմանել պէտք չէ. պէտք չէ ասել, թէ "Ի՞նչ մինչև այս կէտը ունիս իրաւունք հասցնելու աշակերտդ, իսկ աւելի հեռու՝ ոչ. ո՞վ որ այդ անէ, մեղապարտ է": Պարոնայք իմ, այդ մի տեսակ չարագործութիւն է մանկութեան դէմ: Եթէ մի մանուկ առ օրեսայ հասարակ մակերևութէն դեպի վեր բարձրանալու ընդունակ է, ի՞նչու ճնշել զնա և ասել, "այս դպրոցի մէջ միայն այսքան, ոչ աւել և ոչ հեռու":

Ուստի եւ կ'առաջարկեմ 2եղ երրորդ զօրութիւնս, թէ

3) Դպրոցական օրէնսդրութիւնը թող ուսումնարաններու գործունէութեան փոքրագոյն չափը միայն հաստատ օրոշէ, բայց այդ չափէն անցնելը ոչ մէկ ուսումնարանի թող չարգիլէ:

Դալով այժմ այն գրութեանը, որ ուղղակի կը վերաբերի մեզ, որպէս մանկավարժ անձանց, կը խնդրեմ ընդունել, որ

4) Դպրոցի կառավարութիւնը կարող է միայն մէկ-մէկ-մէկ մարդոց գործակցութեամբ կատարուիլ, և նորա վերատեսչութիւնը միայն վարժապետներուն յանձնուիլ:

Ես բնաւ չեմ կարծեր, որ դպրոցը վարժապետներուն կը պատկանի. եթէ նոքա այդ կարծիքն ունին, շատ ցաւելի է. ոչ թէ դպրոցը մեզ համար է, այլ մէք դպրոցի համար ենք: Սակայն մէք՝ եթէ կամենանք մեր պաշտօնը ճշտիւ կատարել, պէտք է իմանանք, թէ որն է լաւ դպրոցը, և որն է վատը: Եւ եթէ հարկաւոր համարուի ուղարկել մի որ վարժարանի գործերը քննելու, պէտք է որ այդ մարդն անշուշտ վարժապետ լինի: Աւելի մի մարդ ևս կարող է շատ բան տեսնել, օրինակի համար, արդեօք աշակերտները լաւ կը դրեն, քաջ բերան կ'աւնն, դասերը ջուրի պէս կը սերտնն, ճիշտ համբել գիտնն: Բայց վարժարանի մէջ մէկ ուրիշ՝ առանձին տեսնելու բան ևս կայ, մի բան՝ որ միշտ վարժապետը միայն կարող է տեսնել, — այդ է ոգին, որ՝ եթէ ներուի ասել, աշակերտաց աչքերու մէջէն առ մեզ կը շողայ, որ արտաքս կը փայլի վարժարանի մէջ տիրող եղանակէն (թօն), վարժապետի փէֆէն (շիմամունք, դիսիօզիսիօն), աշակերտաց ու վարժապետի կենակցութենէն, նոցա փոխադարձ յարաբերութիւններէն և լին. Հարիւր մարդ ուղարկեցէք վարժատուն, և նոքա այդ ամենէն կը տեսնեն և ոչինչ, ու կը վերադառնան դէպ ի տուն այն ուղևորի նման, որ ճամբու վրայ թէ և շատ անտառներու և լեռներու հանդիպած է, սակայն ոչինչ տեսած է: Իսկ ուղարկեցէք զմեզ այն տեղ, և մէք առանց շատ խօսելու իսկոյն հարիւր նկատմունքներ կաննէք և կարող կը լինինք ասել, աւասիկ այս է վարժարանի վիճակը: Վարժարանի վերատեսչութիւնն միայն վարժապետաց միջնորդութեամբ հարկ է կատարել:

